

На правах рукопису

**СВІРІН
МИХАЙЛО ГЕННАДІЙОВИЧ**

**ТЕМА "БЮРОКРАТІЙ", "БЮРОКРАТИЗМУ" В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ:
АНАЛІЗ ЛЕКСИЧНОГО АСПЕКТУ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ В ЄСРС**

Спеціальність 23.00.04 - Політичні проблеми
міжнародних систем та глобального розвитку

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Дисертацією є рукопис

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00759812 (W)

Дисертація виконана на кафедрі
державного університету.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, чл. - кореспондент
Академії правових наук Погрібний Олексій Олексійович.

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, професор Гансова Е.А.
кандидат історичних наук, доцент Корнич А.І.

Провідна організація: Південно-Український педагогічний університет

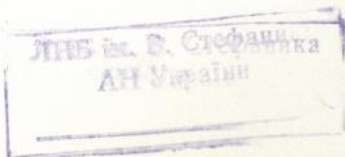
Захист відбудеться 29 квітня 1996 р., о 15.00 годині на
засіданні Спеціалізованої вченої ради К. 050109 в Одеському
державному університеті ім. І.І.Мечникова за адресою: 270058, м.
Одеса, французький бульвар, 24/26, ауд. 60.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Одеського державного
університету ім. І.І.Мечникова за адресою: 270100, м. Одеса, вул.
Преображенська, 24.

Автореферат розісланий 29 березня 1996 року

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
доцент

Ю. Оборотов

Актуальність теми дослідження.

Роль масової комунікації у житті сучасного суспільства важко переоцінити. Осмислення якісних змін у житті людства внаслідок розвитку інформаційних процесів призвело до розробки різного роду теорій "інформаційного суспільства" та до усвідомлення інформації як глобальної проблеми існування людства. Масова комунікація стала сприйматись як сила, що здатна відігравати значну роль у суспільному житті, у тому числі і в політиці, особливо у переламні моменти. Вивчення механізмів комунікації стає важливим та актуальним завданням усієї системи наук про суспільство.

Мова одночасно є засобом та середовищем комунікації. При цьому важливо відзначити, що об'єкти навколишнього світу не тільки знаходять відображення поперш у свідомості, а потім у мові, але й створюються свідомістю під впливом мови. Особливо наочно це можна прослідкувати у тих випадках, коли сприймання процесів, подій відбувається поза безпосереднього спостереження, поза безпосереднього досвіду. Тоді наші уявлення формуються виключно під впливом слова - найважливішого засобу комунікації.

Те, як подаються реальні події, як вони номінуються і у зв'язку з цим сприймаються, має в світі політики значення не менш, ніж самі ці реальні дії. Справа в тому, що слова вже несуть в собі визначену оцінку, яка сприймається разом з ними. Прикрити прийняти свої визначення - це дуже важливий інструмент соціальної влади. На думку французького соціолога і психолога П'єра Бурдьє, категорії, що конструюють соціальну реальність, є виключно важливими ставками та "головною задачею" у політичній боротьбі, яка одночасно є боротьбою за монополію на виробництво та поширення легітимних поглядів та суджень (Див.: П.Бурдьє Соціологія політики. - М., 1993. - С. 66, П.Бурдьє. Начала. - М., 1994. - С. 198).

У політичній сфері ми маємо справу з таким видом комунікації, який орієнтовано на обміркування тих значущих проблем, рішення яких передбачає необхідність використання політичної влади. Політичний дискурс (букв. текст, мова) – інструмент такої комунікації, він є об'єктом специфічно політологічного аналізу [1]. Категорія "політичний дискурс" має на увазі урахування соціокультурних особливостей середовища, де проходить політична комунікація.

В СРСР виникло та існувало на протязі тривалого часу особливе семіотичне середовище (найбільш відомий його компонентом є так званий "новояз"), елементи якого зберегались аж до недавнього часу в державах пострадянського простору. Їх вивчення сприяє формуванню наукових уявлень щодо сфери політичної комунікації в нових незалежних державах, а також для розробки теоретичних аспектів в області нової політики. Вивчення механізму формування політично значущих тем є не тільки теоретичною, але й практично важливою задачею політичної науки, оскільки мова йде про розкриття можливостей впливу на масового учасника політичного процесу.

Виключним феноменом, своєрідною темою-довгожителкою у радянському політичному дискурсі є тема бюрократії, бюрократизму. Ще на початку століття тезою про бюрократизацію державних структур обґрунтовувалась необхідність їх злину та заміни на небюрократичні форми суспільної організації у фразеології революційної соціал-демократії. "Панування поліцейсько-бюрократичної держави"

1 Див.: Гаджиев К. Политическая наука. – М., 1995. – С. 53.,
Белий О. Дискурс власти и тип элит // Политическая думка. – 1994. – № 2. – С. 111-115, Клепиков А. Zoon politicon учится разнообразити: политический дискурс в посткоммунистической Украине // Политическая думка. – 1994. – № 3. – С. 25-31, Вовк В. Монологизм сознания и язык политики // Политическая мысль. – 1995. – № 2-3. – С. 21-26 та ін.

відзначалось серед негативних рис соціального життя початку століття в програмі партії українських соціалістів-революціонерів (Див.: Самостійна Україна. - Тернопіль, 1991. - С.78). З іншого боку "влада бюрократії" фігурувала серед тих "сил зла", боротьба з якими оголошувалась метою монархічної Спільки російських людей (Див.: Маслов И., Хрусталеv М. Многопартийность в России // Проблемы Вост. Европы. - 1991. - N 31-32. - С. 87). Вимоги викоренити бюрократизм в системі державної влади здобули практично постійну прописку в офіційній суспільно-політичній лексиці радянської епохи. Публіцистичний бум інтересу до цієї теми ми спостерігали в період "перебудови". Посилання на бюрократизацію підводила базу під виногу зміни тієї системи суспільного ладу, що існувала. Однак, і після 1991 року, коли здавалось, що "бюрократичний Карфаген" зруйновано, тема "бюрократії" та "бюрократизму" не тільки не зникає з політичного дискурсу, а ще й помітно актуалізується. Це трапляється і в Україні, і в Росії (наприклад, в ході останньої передвиборчої кампанії в Росії Г.Х.Попов закликав у ЗМІ до створення єдиного "антибюрократичного блоку"). Категорії "бюрократія" та "бюрократизм" використовувались та використовуються для збагнення суспільної системи, що існувала, а також посткомуністичного стану суспільства, його еволюції та криз.

Стан наукової розробки теми

Тема бюрократії є традиційним сюжетом наук про суспільство. До аналізу бюрократії зверталися найяскравіші представники суспільнознавчої думки (Г.Гегель, К.Маркс, М.Вебер та ін.). Категорії "бюрократія", "бюрократизм" використовувались як ключові щодо аналізу суспільної системи, яка існувала на терену СРСР і здобула назву "тоталітарна", "єтатиська", "адміністративно-команд-

на" (Л.Троцький, Б.Ріцці, М.Джілас, М.Восленський та ін.). Мова йшла навіть про появу бюрократії "зовсім нового типу" (Див.: Гайденко П.П., Давыдов Ю.М. История и рациональность: социология М.Вебера и веберовский ренессанс. - М., 1991. - С.354).

В радянській літературі, мабуть, найбільше висвітлення здобув такий аспект заявленої теми, як погляд на бюрократію та бюрократизм провідних діячів комуністичної партії. Перш за все - В.І.Леніна, М.І.Бухаріна, Л.Д.Троцького. Однак, якщо поглядам першого були присвячені спеціальні дослідження, то ідеї та судження інших аналізувались переважно у рамках вивчення їх політичних біографій або сюжетів внутрішньопартійної боротьби [1]. Крім того, в літературі висловлювались окремі зауваження та оцінки з приводу місця гасла боротьби з бюрократизмом в політичній історії СРСР. Так, на погляд ряду авторів, тема бюрократичного переродження апарату була центральним питанням у внутрішньопартійних дискусіях 20-х років [2]. Актуалізація гасла

1 Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888-1938. - М., 1988. - С. 177-178, 369, Макаренко В.П. Бюрократия и сталинизм. - Ростов-н/Д, 1989. - С.189, Ватлин Л.Ю. Н.И.Бухарин глазами зарубежных советологов // История СССР. - 1989. - № 6. - С. 201-202, Мау В. Бюрократизм и плановое хозяйство: исследование первого послереволюционного десятилетия // Вопросы экономики. - 1989. - № 12. - С.79, Поддеколдин А. "Новый курс": пролог трагедии // Молодой коммунист. - 1990. - № 8. - С. 45-50, Роговин В.В. Л.Д.Троцкий о социальных отношениях в СССР // Социс. - 1990. - № 5. - С. 23-40, Семененко В.И. В трудных поисках истины: по страницам советской и зарубежной литературы о Троцком и "троцкизме". - Харьков, 1991. - С.125-126 та ін.

2 Белادي Л., Клаус Т. Сталин. - М., 1989. - С.125, Коэн С. Указ. соч. - С.159, Ватлин А.Ю, Указ. соч. - С. 200.

боротьби з бюрократизмом зв'язувалась деякими дослідниками із здійсненням кардинальних змін у засобах управління в радянській історії [1].

З точки зору нашого дослідження, його методології слід особливо виділити праці В.П.Макаренко, В.О.Левади, О.Г.Левінсона.

Автор декілька монографій з проблем бюрократії та бюрократизму В.П.Макаренко вважає, що антибюрократична кампанія Л.Д.Троцького во внутрішньопартійній боротьбі 1923 р. була "підручною зброєю у боротьбі за владу та елементом звичайної політичної софістики". Пізніше, у рамках "круглого столу" "Бюрократія, авторитаризм та майбутнє демократії в Росії" (1993 р.) В.П.Макаренко сформулював більш категоричну тезу: "Боротьба з бюрократизмом" - це динамічна завеса, якою користуються політики з метою приховати від суспільної свідомості процеси переходу влади від однієї панівної групи до іншої, з метою спрямувати соціальне незадоволення туди, куди їм вигідно" [2]. Такий висновок дозволяє поставити питання про те, що саме робить звинувачення в бюрократизації таким універсальним та різноцільовим гаслом в політиці.

О.Г.Левінсоном також була висловлена ідея про те, що термін "бюрократія" - традиційна політична зброя опозиції у вітчизняній політичній культурі. Термін "бюрократія", на його погляд, несе в собі поняття, яке містить докір спеціалізованої групи службовців з боку суспільства в невиконанні нею своїх зобов'язань перед суспільством, в зловживанні владою. О.Г.Левінсон звернув увагу на

1 Попов Г.Х. Об эволюции бюрократизма и путях его преодоления // Наука и жизнь. - 1988. - № 10. - С. 30, Бюрократия и общество. - М., 1990. - С. 156.

2 Макаренко В.П. Указ соч. - С. 150, Бюрократия, авторитаризм и будущее демократии в России // Вопр. философии. - 1993. - № 2. - С. 8.

універсальність антибюрократичної критики в політичній боротьбі [1].

Спроби осмислення феномену теми бюрократії та бюрократизму в політичному дискурсі були здійснені у рамках дискусії "Соціальна природа та функції бюрократії", організованої в рубриці "Глобальні процеси на рубіжі тисячоліть" редакцією журналу "Світова економіка та міжнародні відносини". В колективній статті "Феномен бюрократії в історико-соціологічній перспективі" була поставлена проблема багатозначності терміну "бюрократія", а також висловлено важливе для методології нашого аналізу положення про необхідність врахування залежності терміну від політичних та ідейних орієнтацій людей і груп, що беруть його на озброєння [2].

У 1989 р. Ю.Левада проаналізував результати соціологічних опитів з метою виявлення типів образів бюрократії та бюрократизму, поданих у суспільній свідомості. Звертаючи увагу на трактування "бюрократії" як суспільного класу, автор зрозумів, що таке уявлення не дає ніякого збільшення знань ні про саму бюрократію, ні про суспільство в цілому. Між тим для політологічного аналізу важливі є сам ефект (пропагандистський, мобілізуючий) розуміння бюрократії як суспільного класу та механізми появи такого уявлення (навіть поза вирішенням питання про правдивість цього уявлення). Проведений аналіз дав Ю.Леваді підстави для такого висновку: "...образ бюрократії та бюрократизму в масовій свідомості це, по суті справи, деяке збірне уявлення, яке з'єднує під спільною

1 Левинсон А.Г. Термин "бюрократия" в российских контекстах // *Вопр. философии.* - 1994. - N 7-8. - С.241, 242.

2 Гудков Л., Левада Ю., Левинсон А., Седов Л. Феномен бюрократии в историко-социологической перспективе // *Мировая экономика и международные отношения.* - 1989. - N 4. - С. 57.

шапкою цілий ряд взаємозв'язаних, але різних явищ" [1].

У зв'язку з цим було б доречно поставити питання про те, чим визначається індивідуальна (професійних виробників політичних поглядів та суджень) трактовка "бюрократії", "бюрократизму" і, якщо говорити про політичну сферу, то чи існує залежність інтерпретації цих термінів від місцеположення суб'єктів політичного процесу в системі "влада - опозиція".

Для цього необхідно роз'єднати термін "бюрократія" і поняття, які з цим терміном співвідносяться (такі як пануючий паразитичний клас, прошарарок професійних управлінців, окремі чиновники, діючі в ушкоду своїм функціональним обов'язкам і т.п.). Аналогічне необхідно зробити і з терміном "бюрократизм". На нашу думку, такий піхід дозволив би простежити по контексту, яке поняття у кожному конкретному випадку співвідноситься з тим терміном, який нас цікавить, та спробувати встановити характер цих співвідношень. Крім того, подає інтерес питання, яким чином тема бюрократії, бюрократизму стає основним предметом політичного дискурсу, політично вагомою, актуальною темою (проблема механізму).

Таким чином, предметом дисертаційного дослідження є тема бюрократії та бюрократизму в політичному дискурсі, а саме генезис та еволюція у радянській політичній культурі уявлень про бюрократів та бюрократизм як найбільш значних негативних соціально-політичних явищ, що перешкоджають реалізації суспільних інтересів. Об'єкт дослідження - мова як інструмент політичної комунікації, а саме тексти програм, декларацій, маніфестів та гасел політичних рухів, партій, партійних фракцій, організацій; заяви, виступи державних та політичних діячів, термінологія соціально-політичної теорії, мова публіцистики.

Мета - вивчити механізм актуалізації та інтерпретації теми бюрократії та бюрократизму в політичному дискурсі.

В ході дослідження автор вирішував такі задачі:

- вивчити формування в соціально-політичній теорії поняття про пануючий експлуататорський паразитичний прошарок/клас "реального соціалізму" та відображення цього поняття у терміні "бюрократія";

- проаналізувати та визначити особливості суджень про бюрократизм та бюрократію представників керуючих та опозиційних груп в субполі правлячої політичної партії (1918-1929 р.);

- досліджувати постановку та інтерпретацію питання про бюрократизм та бюрократію представниками пануючих та опозиційних політичних сил в умогах розгортання повноважного політичного спектру у роки перебудови, а також трактовку цих термінів в публіцистиці періоду 1985-1991 рр.

В нашому дослідженні ми виходимо з того, що шлях до познання механізму творення конкретних політичних суджень лежить через розкриття особливостей існуючої "мовної гри" в політиці і виявлення критеріїв побудови картини соціального світу, що спричиняють подане бачення політичних питань. У своїй праці автор спирався на роботи Лосева О.Ф., Поршнева Б.П., Шміта К., Бурд'є П. та ін. В цілому методологічну основу дослідження складає принцип системності, порівняльно-історичний підхід, методи емпіричного аналізу.

Новизна дослідження полягає в наступному: вивчено широке коло джерел на предмет дослідження механізму актуалізації в політичному дискурсі питання про бюрократизм; досліджено процес формування в соціально-політичній теорії негативного образу радянської бюрократії, а також ототожнення "бюрократії" з пануючою політичною партією; проаналізовано інтерпретації питання про бюрократію, бюрократизм, а також значень термінів "бюрократія", "бюрократизм"

в політичному дискурсі суб'єктами політичного процесу на рівнях політичної партії та політичної системи; виявлена згледність цих інтерпретацій від місцезположення суб'єктів в системі "влада - опозиція".

На захист виносяться наступні положення:

- Ідея про бюрократію як пануючий соціальний клас була сформульована внаслідок використання в аналізі суспільства принципу, згідно з яким суспільство поділяється на керуючих та керованих (основний критерій). Кореляція цього принципу з відомими положеннями теорії класової боротьби породила ідею про бюрократів як експлуататорський паразитичний клас/прошарок (Л.Д.Троцький, Б.Ріцці, М.Джилас, М.Восленьский). Таким чином, було зроблено теоретичне обґрунтування судження "бюрократія - політичний ворог суспільства".

- Питання про бюрократію, бюрократизм стає об'єктом політичного дискурсу саме у тих випадках, коли виникає усвідомлення необхідності змін в сфері управління, особливо коли "бюрократія", "бюрократизм" сприймаються як "ворог суспільства" по чину інтенсивної суперечності "ми" - "вони", урегулювання якої потребує використання інструментів політичної влади.

- В інтерпретації теми бюрократії, бюрократизму спостерігається така закономірність: якщо представники влади за причини бюрократизації гоняться на незалежні від них фактори, прагнуть зняти гострість питання "хто винен", то представники опозиції

пов'язують причини бюрократизації безпосередньо з діяльністю керівних кіл на даному рівні (політична партія, політична система), прагнуть глобалізувати проблему. Очевидно місце учасників в політичному процесі (в системі "влада - опозиція") визначає інтерпретацію ними політично вагомої проблеми та трактовку значення ключових термінів, з використанням яких формується ця

проблема.

- У період "перебудови" питання про бюрократизацію сфери управління було актуалізовано верхами з метою обґрунтування потреби в кардинальних перетвореннях. Полісемія (богатозначність) термінів "бюрократія", "бюрократизм" давала "демократичній опозиції" можливість вести за допомогою звинувачення в бюрократизації широку антисистемну критику, підриваючи таким чином позиції політичної партії, що панувала.

- Оскільки при формуванні бажаної картини соціального світу (пріоритетів суспільного розвитку) суб'єкти політичного процесу в умовах моноідеологічної системи обмежені термінологією існуючої суспільно-політичної лексики, вони принуджені вести боротьбу за придання власних значень ключовим категоріям політичного дискурсу.

СТРУКТУРА І КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

У вступі аргументовано вибір теми, обґрунтовується її актуальність, структура дослідження, дається оцінка наукової розробки теми, визначається головна концепція дослідження, розкривається методологічна та джерельна база роботи.

В першому розділі "Генеза і еволюція негативного образу бюрократії в соціально-політичній теорії" ми ставили завдання вивчити, чому слово "бюрократія" почало використовуватися для визначення політичного ворога пристосовно до умов післяреволюційного (радянського) суспільства.

Насамперед ми проаналізували історію застосування терміну "бюрократія" в соціальній теорії (де Гурне, Г.Гегель, К.Маркс, М.Вебер, Р.Міхельс) і визначили основні варіанти його використання. Потім було розглянуто апріорні гіпотези відносно існування в

соціалістичному суспільстві панівного прошарку: ідею М.Бакуніна про неминучість появи в умовах державного соціалізму "нового привілейованого науково-політичного прошарку"; положення Я.В.Макайського про інтелігенцію як прошарок, який соціалістичними гаслами на основі монопольного володіння культурним освітнім капіталом прагне до політичного панування; припущення О.О.Богдана за про керівну роль організаторської інтелігенції при переході від капіталізму до "колективізму".

Пріоритет у формуванні уявлення про новий панівний паразитичний прошарок як "бюрократію", на нашу думку, належав представникам різних внутріпартійних (компартій) опозицій 20-х р.

Бажаючи простежити подальшу еволюцію ідеї "бюрократія - понутий соціальний клас/прошарок" ми проаналізували основні положення праць Л.Д.Троцького "Що таке СРСР і куди він іде?" (1936 р.), Б.Ріцці "СРСР: бюрократичний колективізм" (1939 р.), М.Джиласа "Новий клас" (1957 р.) і "Недосконале суспільство", М.С.Восленського "Номенклатура. Пануючий клас Радянського Союзу" (1980 р.).

Перша спроба теоретичного осмислення "бюрократії" як панівного прошарку була зроблена на основі конкретно-історичного матеріалу Л.Д.Троцьким. Як ми встановили, під терміном "бюрократія" він розумів сукупність усіх панок і поверхів політичного і господарчого управління, які були зміцнені партійними інститутами.

Аргументацією Л.Д.Троцького для обґрунтування власної ідеї про "бюрократію" як панівний клас скористався Б.Ріцці. Але цей автор не запропонував ні розгорнутого визначення "бюрократії", ні чіткого критерію для її виділення.

Це одна спроба розробити ідею про бюрократію як новий панівний клас була зроблена М.Джиласом. Терміни "новий клас" і "бюрократія" ("політбюрократія") використовувалися в роботах югославського автора як тотожні. М.Джилас, мабуть, є першим з теоретиків, хто поставив знак рівняння між "бюрократією" - новим

панівний класом - і політичною партією, яка керувала. Якщо говорити про слабкі боки його концепції, то, на наш погляд, він не зміг запропонувати чіткий універсальний критерій для виділення "нового класу" ("ті, хто виключно завдяки монополії на керівництво, отримують особливі привілеї і матеріальні переваги").

Детально розроблену концепцію панівного класу - "номенклатури" - створив М.Восленський, який спирався на роботи своїх попередників. Поняття пануючого класу у М.Восленського, як і у М.Джиласа, було висловлено в двох тотожних поняттях: "номенклатура" і "політбюрократія". М.Восленський запропонував, мабуть, найбільш чіткий критерій приналежності до пануючого класу ("штатна номенклатура", тобто особи, які призначені на свої посади вищестоячим партійним комітетом від райкому і вище).

Панівне становище "бюрократії" у Л.Троцького пояснювалося потребою в умовах побудови соціалізму регулювати рівень споживання при економічному дефіциті в країні. "Бюрократія", за Л.Троцьким, виконувала позитивну роль доки зберігала державну власність на засоби виробництва і сприяла індустріалізації в країні. В концепції Б.Ріцці новий устрій ("бюрократичний колективізм") трактувався як економічно більш ефективний, ніж попередній. М.Джилас також вважав здійснення індустріалізації критерієм позитивності "бюрократії", причому тяжіння нового класу до промислової модернізації в його концепції набуло майже містичний нез'ясований характер. Головною особливістю "номенклатури - політбюрократії" М.Восленського стало іманентне прагнення до безмежного поширення власного панування. Пануючому класу в даній концепції взагалі було відмовлено в будь-якому прогресивному значенні в історії.

Негативна роль бюрократичного прошарку, яка дозволяла говорити про її експлуататорську паразитичну сутність, полягала, по Л.Троцькому, у підміні нею власними корпоративними інтересами цілей соціалістичного перетворення, а також у безпрецедентному

ступеню незалежності "бюрократії" від пролетаріату, панівного класу. Б.Ріцці належить пріоритет у формулюванні важливого положення про "колективну власність бюрократії". Відповідно до цього "бюрократія" вважалася колективним власником націоналізованих засобів виробництва, вона вилучала додатковий продукт, оскільки володіла державою де-факто. Ідея колективної власності бюрократії пізніше була розвинута М.Джиласом, і вже в такому вигляді сприйнята М.Восленським: при монопольному розпорядженні державною власністю "бюрократія" одержує дивіденди у вигляді матеріальних привілеїв. М.Джилас розробив схему еволюції "нового класу" ("бюрократії") з революційної партії в експлуататорський паразитичний клас. М.Восленський інтерпретував цю схему відповідно до радянських умов. Історичне місце і роль "нонєнклатури" ("політбюрократії") М.Восленський уявляв як реакцію феодальних соціальних структур, яка здійснюється методом "азиатського засобу виробництва".

Такий чином, в роботах Л.Д.Троцького, Б.Ріцці, М.Джиласа, М.С.Восленського було вироблено "науково"-теоретичне обґрунтування уявлення про існування в радянському суспільстві панувчого експлуататорського (паразитичного) класу/прошарку, позначеного як "бюрократія" ("політбюрократія").

Внаслідок семантичного визначення поняття "панівний експлуататорський клас" в терміні "бюрократія" відбулося знищення базового нормативного значення цього терміну (прошарки професіоніст управлінців). Ідея про генезу нового панівного класу - революційної партії (М.Джилас, М.Восленський) відкривала шлях до ототождження "бюрократії" з панівною політичною партією.

У другому розділі "Тема "бюрократизму" у внутріпартійних дискусіях (1918-1929 рр.)" хронологічні межі досліджуваного періоду - це час існування відносного плюралізму думок в середовищі вищого партійного керівництва. Ця обставина, на нашу думку,

дозволяє адекватно увіжити і оцінити становище сфери ідей у досліджуваному питанні.

Положення про можливості і шляхи подолання бюрократизму у сфері керівництва суспільними справами (концепція "держави-комуни") складало один з важливих елементів обґрунтування необхідності революційних перетворень. Після захвату влади більшовиками термін "бюрократія" (як означення різного роду негативних явищ в системі управління, що формувався) з'явився у діловому листуванні вищого партійного керівництва, а потім - в текстах офіційних партійних документів відповідно до постреволюційної реальності. З початку 1919 року тема бюрократизму увійшла в коло тих питань, що незмінно ставали фоном або об'єктом обговорень на з'їздах партії у період, який вивчасмо (з VIII до XV з'їзду).

В даному розділі проаналізовано тексти документів і виступів представників внутріпартійних опозицій, серед яких група "демократичного централізму" (1919-1921 рр.), "робітничая опозиція" (1921-1922 рр.), троцькістська опозиція (1923 р.), "об'єднана опозиція" (1926 р.), так звані "праві" (1929 р.).

Встановлено, що основні розходження між представниками панівної і опозиційних груп щодо теми бюрократизму торкалися наступних питань: про пріоритет у приділенні уваги до небезпечного соціального явища і про роль кожної із сторін у боротьбі з бюрократизмом; про причини виникнення бюрократизму на новому ґрунті; про характер явища і масштаби його розповсюдження.

Про пріоритет у зверненні уваги до небезпечного соціального явища і про роль кожної із сторін у боротьбі з бюрократизмом. Тут і влада, і опозиція намагалися закріпити за собою пріоритет у постановці питання про появу бюрократизму, а також закріпити статус "єдино вірного" і "теоретично правильного" за своїм варіантом трактування теми. На наступному етапі опозиція висувала на адресу влади докір у неадаптивності боротися з бюрократизмом. У

відповідь представники керівництва доводили ефективність власної активності в боротьбі з бюрократизмом і відсилали опозиції звинувачення у потуранні бюрократизації назад.

Про причини виникнення бюрократизму на новому ґрунті. Члени опозиції пов'язували виникнення цього явища безпосередньо з діяльністю вищого партійного керівництва (особисті якості, стиль і методи роботи). Представники влади пояснювали це переважно поси- ланням на такі фактори, які не залежали від них особисто (війна, руїна, економічний роздріб, система управління, яка історично склалася, низький культурний рівень і т.п.).

Про характер явища й масштаби його розповсюдження. Різноманітність суджень, що були висловлені по цьому пункту, ми вважали можливим звести до трьох основних типів:

1) "бюрократизм" в сфері управління являє собою окремі випадки ("окремі елементи"), тому питання про бюрократизм немає самостійного політичного значення;

2) поражені нижні і середні поверхи системи управління, з'явилися стійкі перешкоди в процесі передачі і виконання рішень, явище "бюрократизм" вимагає уваги і систематичного "лікування";

3) "бюрократизм" є хворобою всієї системи управління від низу до верху, у зв'язку з цим виникає загроза реалізації вихідної концепції перебудови суспільства (симптом "переродження").

Члени опозиції були схильні глобалізувати проблему, представляти бюрократизм у вигляді хвороби системного характеру (третій тип суджень). Питання формулювалося в такий спосіб: "бюрократичний централізм", "партія - бюрократична організація", "секретарський бюрократизм", "апарат складається цілком з бюрократичних елементів", "бюрократизація партапарату досягла нечуваного розвитку", "колосальна політична і господарська роль бюрократії", "бюрократичне переродження пролетарської держави". Саме у представників опозиції з'явилася прагнення трактувати феномен

виникнення бюрократизму як наслідок соціально-класових відносин ("бюрократизація - соціальне питання", "бюрократизація - вияв порушення соціальної рівноваги", "класова роль бюрократії"). Представники керівництва або намагалися "приглушити" гостроту питання, або визнавали існування явища, але практично завжди у масштабах менших і іншого характеру, ніж опозиція (див.: перший і другий типи суджень). Їх формулювання: "окремні елементи бюрократизму", "зараження бюрократизмом", "елементи бюрократичного викривлення держaparату", "спостерігається бюрократизація партійних апаратів", "бюрократизм, який вкрадається в партію", "партія може існувати і розвиватися навіть при бюрократичних недоліках", "бюрократизм існує всупереч класовій природі радянської держави" и т.п. Аналіз зміювання суджень про бюрократизм у представників керівництва дає підставу говорити про існування залежності характеру цих суджень від стабільності положення більшовиків у владі, а потім і від трактування питання про бюрократизм у керівних документах попереднього періоду.

Важливо відзначити, що перехід будь-кого з представників вищого партійного керівництва до опозиції (протягом досліджуваного періоду це сталося з Л.Д.Троцьким у 1923 р., з Л.Б.Каменевим і Г.Є.Зінов'євим у 1925-1926 рр., з Н.І.Бухаріним у 1929 р.) кожний раз супроводжувався діаметральною зміною їх суджень з питань про бюрократизм в основних пунктах розходження опозиції і влади. Ця обставина дозволяє сформулювати висновки про те, що характер суджень по актуальній темі, а також трактування значень ключових термінів, залежить від положення в системі "влада - опозиція" того, хто трактує.

Зроблений аналіз показав, що у представників ланувчої групи і у представників опозиційних груп нова йшла про явища різної якості. У опозиції - про хворобу управління системного характеру, у влади - про дефекти в механізмі управління і в канцелярській

техніці. Проте для позначення цих по суті різних явид використовувався один і той же термін - "бюрократизм". Боротьба, таким чином, йшла за можливість дати власне трактування теми бюрократизму в текстах підсункових офіційних документів, які були інструментом цілеспрямованого формування суворо визначеної картини світу (або уявлень) - вони мобілізували, служили керівництвом до політичної дії ("керівні документи").

Суперечки між представниками влади і опозиції в розумінні феномену "бюрократизму", на наш погляд, являли собою боротьбу за важливу підставу легітимності керівного становища для одних і притягання на нього в інших. Цю ставку в політичній боротьбі можна позначити як "володіння політичним чуттям" - визнання за собою здібності відчувати зміни в суспільному житті і своєчасно оцінювати їх політичне значення.

В третьому розділі "Тема боротьби з бюрократизмом і бюрократією в політичній лексиці періоду "перебудови" (1985 -1991 рр.)" значення терміну "бюрократизм" в офіційній риторичі доперебудовного періоду (як наслідок діяльності окремих чиновників, які ставлять власні інтереси вище функціональних) ми прийняли за вихідне для оцінки його наступної еволюції.

Аналіз керівних партійно-державних документів початку "перебудови" (1985-1988 рр.) показав, що термін "бюрократизм" в офіційних текстах почав використовуватися на означення комплексу умов несприятливого соціально-економічного стану в країні, для позначення ключової перешкоди на шляху суспільного прогресу. Тим самим у терміні "бюрократизм" було відображено поняття "головного соціального зла". Використання слова "бюрократизм" при створенні нової негативної картини соціального світу, яка задавалася зверху (що було необхідно для проведення кардинальних реформ) було зумовлено тим, що воно вже традиційно служило назвою визнаних владою соціальних пороків.

АН України

Відсутність у підсумкових партійно-державних документах чіткого визначення ключового для політичного дискурсу терміну зумовило необхідність дослідження його використання в текстах першої особи держави того періоду (проаналізовано біля трьох десятків робіт М.С.Горбачова, серед яких статті, промови, інтерв'ю, книги). Внаслідок цього ми прийшли до висновку про те, що у М.С.Горбачова в трактуванні теми бюрократизму спостерігався певний дуалізм. З одного боку, ним був введений в обсяг новий термін "адміністративно-командна система" (1987 р.), апарат керівництва критикувався як "бюрократичний" (що само по собі було серйозним обвинуваченням з погляду офіційної ідеології, але по формі не суперечило традиціям висловлення критики зверху - закони "мовної гри" додержувалися). Принципово новим було висловлене положення про існування в суспільстві "впливового бюрократичного прошарку" (в кн.: "Перебудова і нове мислення для нашої країни і всього світу"). Правда, сама ця категорія автором детально не розкривалася. З другого боку, постійно робилися спроби захистити систему управління від радикальної критики з боку опонентів, звучали застереження з метою заспокоїти працівників апарату управління. Подібна двозначність слів, на нашу думку, стала наслідком подвійного становища легітимного лідера - ініціатора кардинальних перетворень.

Висловлення першої особи держави фактично давали "карт-бланш" для розгортання теми радянського бюрократизму і бюрократії в публіцистиці і науковій літературі. До того ж на адресу соціальних наук було спрямовано офіційне замовлення на розробку проблеми "подолання бюрократизму". Першою відповіддю стали численні роботи про ленінське розуміння феноменів бюрократії і бюрократизму. В них відтворювалося і тиражувалося ленінське уявлення про бюрократію як владу, відчужену від народу і току, це несе зло.

Контент-аналіз перебудовної публіцистики дозволив виявити основні позиції спектру і діапазон зміни значення термінів

"бюрократія" і "бюрократизм". Словом "бюрократизм" визначалися поняття від дефектів у канцелярській техніці до протидії управлінського апарату реформам, а також специфічна порочна система управління суспільством в цілому. Викриття "бюрократії" як класу (групи), що створює перешкоди для суспільного прогреса, відбулося в умовах розгортання гласності - бума публікацій про "нові" соціально-політичні і історичні проблеми (в статтях Т.І.Заславської, В.Шубкіна, С.Андреева, А.Нукіна). Під "бюрократією" мали на увазі: 1) працівників системи управління, які діють всупереч своїм функціональним обов'язкам; 2) апарат управління суспільними справами; 3) управлінський апарат панівної політичної партії (після опублікування фрагментів книги М.Восленського це поняття найчастіше виражалося терміном "номенклатура").

Відбулося розмивання базових значень - численні визначення і метафори не стільки пояснювали сутність явищ, позначених термінами "бюрократизм", "бюрократія", скільки сприяли формуванню негативно-го образу (стереотипу), який повинен був з'являтися при вживанні цих слів. В термінах "бюрократія" і "бюрократизм" утилізувалося уявлення про несправедливий розподіл в суспільстві матеріальних благ, прав, влади.

В публіцистиці в явній і непрямій формі генерувалася картина соціального світу, який уявлявся у вигляді двох протиборчих частин - "бюрократії" та "народу". Інтенсивне протиставлення за схемою "ми" - "вони" (де під "ми" малось на увазі "здорова частина" суспільства, а під "вони" - перешкода для суспільного прогресу, тобто ворог), яке має на увазі необхідність використання інструментів влади для розв'язання даного протиріччя, - це тип специфічно-політичного способу сприйняття соціального світу. Коли біполярна картина соціального світу ("бюрократія" - "народ") сприймається як справжнє, гасло необхідності боротьби з бюрок-

ратією стає ефективний, тобто мобілізуючий. Те ж саме і з гаслом боротьби з бюрократизмом, коли "бюрократизм" признається як "головне соціальне зло". Розмитість семантики ключових термінів дозволяла вибирати об'єкт боротьби з бюрократизмом і бюрократією в залежності від конкретних політичних цілей.

В розділі аналізуються тексти програмних документів перших альтернативних і опозиційних політичних організацій, рухів, партій, виступи їх керівників, а також тексти ідеологів і лідерів "демократичного табору", стенограми I з'їзду народних депутатів. Встановлено, що офіційна заклопотаність "бюрократизмом" була сприйнята новими політичними формуваннями. Гасло про необхідність боротьби з бюрократизмом був взятий на озброєння. Але опозиція інтерпретувала його як необхідність боротьби з "бюрократичним апаратом". Тим самим ефективне гасло було спрямовано на адресу партійно-державних структур, апарату пануючої партії.

З метою виявлення особливості використання теми бюрократії і бюрократизму в політичному дискурсі в умовах України були проаналізовані програмні документи КПУ, виступи її керівника В.А.Івашка, офіційні документи Деклєтформи в КПУ; виступи лідерів національно-демократичного табору, стенографічний звіт I з'їзду Народного Руху України, зміни в редакціях його програм, програмні документи нових політичних партій. Керівництво КПУ - правлячої партії - прагнуло зняти питання про бюрократизацію партійно-державних структур як політично неактуальне (актуальним його вважали представники внутріпартійної опозиції).

Включення нових партій в політичний процес супроводжувалося засвоєнням ними вже напроцьованої лексики - теза про необхідність боротьби з бюрократизмом, бюрократичним апаратом, яка відтворювалась у програмних документах нових політичних партій і рухів, в тому числі і як центральне завдання (Рух - перша редакція програми 1989 р., ДПУ, Конфедерація анархістів України, Українська

селянська демократична партія). Разом з тим, питання про бюрократизм трактувалося як питання про бюрократичний Центр, що служило обґрунтуванням спочатку економічного, а потім політичного суверенитету.

Можливість радикалізації політичних вимог спричинилася до зміни лексики опозиційних політичних сил. Для позначення об'єкту критики ("образ ворога") почали використовувати нові категорії: "номенклатура" - неприховано вказувала на реально діючого суб'єкта політичної системи - панівну політичну партію, "тоталітаризм" - ніс в собі поняття порочності системи організації життя суспільства в цілому.

У висновках підведені підсумки здійсненого дослідження: сформульовані загальні рекомендації, що зводяться до наступного: було б корисно скласти частотний словник існуючої суспільно-політичної лексики; це, по-перше, дало б змогу шляхом дослідження динаміки та характеру використання ключових термінів суб'єктами політичного процесу прогнозувати зміни у розкладі політичних сил. та, по-друге, дозволило б створити базу даних для дослідження (з метою формулювання ефективних політичних гасл) характеру сприйняття ключових категорій сучасної суспільно-політичної лексики різноманітними соціальними групами та прошарками; така робота, на наш погляд, дала б багатий емпіричний матеріал для розробки теоретичних аспектів семіотики політики.

Основні положення дисертації викладені в наступних працях:

1. Свирин М.Г. Термин "бюрократия" в социальной теории и общественно-политической лексике // Юридический вестник. - 1996. - № 1. - 0,35 друк. арк.
2. Свирин М.Г. Державна бюрократія в умовах демократичної правової держави і особливості сучасного політичного процесу в Ук-

раїні // Україна: становлення незалежності. Зміст і методика висвітлення в курсах соціальних та гуманітарних наук. Всеукраїнська науково-методична конференція. Одеса, жовтень 1993 р. Доповіді і виступи. - В 4-х ч. - Одеса, 1993. - Ч. 1. - 0,1 друк. арк.

3. Свириш М.Г. Общественно-политическая лексика как элемент политической культуры // Культурно-історичні, соціальні й правові аспекти державотворення в Україні. Міжнародна науково-практична конференція. Доповіді і виступи. Секція III. Політичні процеси в Україні: історія та сучасність. - Одеса, 1996. - 0,1 друк. арк.

4. Образ бюрократії в політичних уявленнях (аналіз деяких елементів суспільно-політичної лексики періоду перебудови) / Свірін М.Г.: Одес. ун-т. - Одеса, 1996. - 2 друк. арк. - Бібліогр.: 149. - Рос. - Деп. ГНТБ України от 18.01.96. N 320 - Ук 96.

5. Свірін М.Г. Проект розбудови Української держави на початку ХХ століття // Українське національне відродження: проблеми, прогнози, державна політика: Тези виступів. - Одеса, 1995. - 0,1 друк. арк.

Svirin M.G. The theme of "bureaucracy" and "bureaucratism" in political discourse: the analysis of the language elements of political struggle in the Soviet Union.

The dissertation papers is submitted in fulfillment of requirement for the degree of candidate in political sciens in speciality 23.00.04 - Political problems of the international systems and global development. Odessa State University. Odessa, 1996.

The dissertation paper is submitted as a manuscript and is dedicated to the study of setting and interpretation of the issue of bureaucracy and bureaucratism in political discourse. The process of formation of negative imede of soviet bureaucracy in socio-political theory and the phenomenon of full associating of "bureaucracy" with the dominating party were research in the paper. The analysis of the interpretation of the terms "burtaucracy" and "bueaucratism" by the participants of political process at the period of this theme actualization on the level of dominanting political party (1920-s) fnd on the level of polinical sistem (second half of 1980-s) has been done. The dependence of these interpretations from the participants standing in the "authority - opposition" was determined.

Свирип М.Г. Тема "бюрократии", "бюрократизма" в политическом дискурсе: анализ языковых элементов политической борьбы в СССР. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.04. - Политические проблемы международных систем и глобального развития. Одесский государственный университет им. И.И.Мечникова. Одесса, 1996.

Диссертационная работа представлена в виде рукописи и посвящена исследованию постановки и интерпретации вопроса о бюрократии и бюрократизме в политической дискурсе. В работе исследуется процесс формирования в социально-политической теории негативного образа советской бюрократии и отождествления "бюрократии" с господствовавшей политической партией. Анализируются интерпретации терминов "бюрократия" и "бюрократизм" субъектами политического процесса в период актуализации темы на уровне господствовавшей политической партии (20-е гг.) и на уровне политической системы (2-я пол. 80-х). Выявлена зависимость этих интерпретаций от положения субъектов в системе "власть - оппозиция".

Ключові слова: політична комунікація, політичний дискурс, бюрократія, бюрократизм.

М. Свирине

Тираж 100, зам. 198-96р.

445842

